

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
Харківський національний університет внутрішніх справ
Сумська філія
Кафедра гуманітарних дисциплін

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ
навчальної дисципліни «Юридична психологія»
обов'язкових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
262 Правоохоронна діяльність (правоохоронна діяльність)

№6 за темою «Гендерний аспект впровадження принципу рівності в реалізації юридичної діяльності»

Суми 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.08.2023 р. №7

СХВАЛЕНО

Вченою радою Сумської філії
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 29.08.2023 р. №8

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та
соціально-економічних дисциплін
Протокол від 29.08.2023 р. №7

Розглянуто на засіданні кафедри гуманітарних дисциплін Сумської філії
Харківського національного університету внутрішніх справ
Протокол від 29.08.2023 р. №2

Розробник:

Професор кафедри гуманітарних дисциплін Сумської філії ХНУВС, кандидат
історичних наук, старший науковий співробітник **Надія ДЕМИДЕНКО**

Рецензент:

Професор кафедри психології та педагогіки Харківського національного
університету внутрішніх справ, доктор психологічних наук, доцент **Наталія
МІЛОРАДОВА**

План лекції :

1. Визначення поняття гендеру та статі, їх взаємозв'язок.
2. Історичний досвід становлення української моделі гендерного паритету.
3. Формування гендерної ідентичності.
4. Гендерні ролі, стереотипи та гендерна соціалізація.
5. Гендерні особливості професійної діяльності поліцейського

Рекомендована література

Основна

1. Бочелюк В. Й. Юридична психологія : навч. посібн. К. : Центр учбової літератури, 2010. 336 с.
URI:https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/CUL/50_1-uridichna_psihologiya-Bocheluk.pdf.
2. Коновалова В., Шепітько В.Ю. Юридична психологія : підручник. -2-е видання. Харків. : Право, 2010. 240 с.
URI:https://shron1.chtyvo.org.ua/Konovalova_Violetta/Yurydychna_psykholohiia.pdf

Додаткова

1. Демиденко Н.М. Гендерний паритет на українських землях у XIV-XVII ст.: права жінки у шлюбі. *Вісник національного університету міністерства оборони України*. 2023. №4. С.66-71.
URI:<http://visnyk.nuou.org.ua/article/view/280098/276317>
2. Шевченко Л. О., Романчик Т.С. Гендерні особливості ціннісних орієнтацій правоохоронців. *Право і безпека*. 2011. № 1 (33). С. 197-201.
URI:http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/pib/2010_1/PB-1/PB-1_43.pdf.

Інформаційні та навчальні ресурси в Інтернеті:

1. Електронна бібліотека юридичної літератури «Правознавець»
URI:<http://www.pravoznavec.com.ua>
2. Тест руки Вагнера URI:<https://dytpsyholog.com/2015/03/27/тест-руки-вагнера-діагностика-агресії/>
3. Шкала реактивної і особистісної тривожності / Методика Спілбергера- Ханіна
URI <https://reaktivnoj-i-lichnostnoj-trevozhnosti-metodika-spilbergera-hanina.html>

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

1. Визначення поняття гендеру та статі, їх взаємозв'язок.

Гендер - це змодельована суспільством та підтримувана соціальними інститутами система цінностей, норм і характеристик чоловічої й жіночої поведінки, стилю життя та способу мислення, ролей та відносин жінок і чоловіків, набутих ними як особистостями в процесі соціалізації, що насамперед визначається соціальним, політичним, економічним і культурним контекстами буття й фіксує уявлення про жінку та чоловіка залежно від їх статі.

Термін "гендер" виник у Великій Британії. У перекладі з англійської мови гендер буквально означає рід - чоловічий, жіночий, середній. Надалі це поняття почало означати соціо-статеві характеристики статі, на відміну від

власне біологічних (генетико-морфологічних, анатомічних, фізіологічних), - із властивими їй характеристиками способу життя, поведінки, намірів і прагнень.

Якщо *стать* задається природно, то *гендер* конструюється соціально та зумовлений культурою суспільства в конкретний історичний період. *Гендер* характеризує осіб і жіночої, й чоловічої статей, будучи продуктом соціалізації.

Гендер - досить складне поняття, оскільки розкриває багато-аспектний зміст явища. У науковій літературі воно вживається в кількох значеннях:

- гендер як соціально-рольова й культурна інтерпретація рис особистості та моделей поведінки чоловіка і жінки, на відміну від біологічної;
- гендер як набуття соціальності індивідами, що народилися в біологічних категоріях жіночої або чоловічої статей;
- гендер як політика рівних прав і можливостей чоловіків та жінок, а також діяльність зі створення механізмів щодо її реалізації.
- *Сучасна гендерна теорія* - це система наукових поглядів на відносини й статус жінки і чоловіка, їхнє соціальне життя та життєвий досвід, набуття й реалізацію ними соціально-рольових характеристик і особливостей

Характеризуючи особистість, сучасна гендерна теорія, гендер охоплює такі компоненти:

- категорія статі, тобто належність до певної біологічної статі;
- гендерну ідентичність як особистісне сприйняття своєї статевої належності;
- гендерний шлюбний і репродуктивний, статуси як здійснення або нездійснення дозволеного та недозволеного виконання батьківських ролей;
- гендерну структуру особистості, тобто внутрішньо притаманні зразки соціально визнаних емоцій, організованих структурою сім'ї та батьківства;
- гендерні процеси як соціальні практики освіти, навчання, необхідних рольових реплік, що роблять поведінку гендерно прийнятною і включають розвиток гендерної ідентичності;
- гендерні переконання як сприйняття або несприйняття гендерної ідеології.

2. Історичний досвід становлення української моделі гендерного паритету.

Розвиток динаміки процесу історичного становлення соціальної і правової рівності між чоловіками та жінками в політичній, державній та самоврядній сфері від минушини до сьогодення є повчальним прикладом для формування сучасного цивілізованого суспільства. Правове становище жінки в Руській державі, Великому князівстві Литовському, Українській гетьманській державі, українських губерніях Російської імперії та радянській Україні мало свої окремі особливості.

Відомо, що становище жінки в сім'ї і взагалі у суспільстві змінювалось в залежності від різних історичних, релігійних, культурних традицій того чи іншого народу. Наприклад, ще Август Бебель, аналізуючи перші етапи розвитку взаємин між чоловіком і жінкою, справедливо зазначав, що жінка стала рабинєю *«ще до того як з'явилися раби»*. Про відношення до жінки в

іудаїзмі можна судити за словами вранішньої молитви чоловіків: «Хвала тобі, Боже, Господь наш владико світу, що не народив мене жінкою». Щось подібне можна знайти і у давньогрецького мислителя Платона, який дякував богам у першу чергу за те, що він народився не рабом, а у другу – що він народився не жінкою. У Греції жінку називали «oikurema», що можна тлумачити як «річ для роботи по господарству».

Таке відношення до жінки було типовим у греко-римському суспільстві до появи Ісуса Христа, який проголосив, що перед Богом всі рівні, і чоловіки і жінки. Саме ці слова надихали жінок ставати найактивнішими послідовницями Христа в першу добу християнства.

Що ж стосується окреслення становища жінок на етнічних українських територіях в більш пізню добу, наприклад, за часів Київської Русі, то, як засвідчують писемні джерела, чоловіки відносились до жінок як до рівних, не обмежуючи їх діяльність «тільки пекарнею та поранням коло дітей». Наприклад, дружини князів були добрими порадицями не лише в «річах домовитих», а й державно-політичних. Свідченням цього є княжі грамоти, в яких вказувалось: «Ми князь (ім'я) чиним знаменито, їж ми, дорадившись з нашою *жоною*, з нашими князі і з нашими пани, з нашою вірною радою дали єсмо...» і далі виносилось рішення. Даний документ чітко засвідчує авторитет княжої дружини, яку князь ставив на перше місце серед когорти своїх радників.

Подібне відношення до української жінки можна константувати аж до кінця XVII ст. «Жинка малоруса – более подруга его чем раба» - зазначав у своїх дослідженнях О.Ніколаєв. А Марія Грінченко, даючи характеристику прав української заміжньої жінки у XVI -XVII ст. вказувала: «Не вихваляючись рідною минувістю, а судячи безсторонно мусимо признати, що тодішній стан замужньої жінки був далеко кращий і вільніший, ніж він тепер є не тільки у нас самих, але і декотрих більше культурних народів».

У вище зазначений історичний період жінка могла дати собі раду не лише в домашньому господарстві. Можна згадати багато жінок, які засновували монастирі, школи і ін. Багато було жінок, які виконували і виключно чоловічу роботу: нападали на сусідські маєтки, особисто очолюючи багаточисельні загони із своїх селян і слуг; брали активну участь у розбоях зі зброєю в руках, відбираючи у купців товар на торгових шляхах.

Повертаючись безпосередньо до теми сімейних традицій, зазначимо, що шлюбний вік у дівчат і хлопців був різним. Він визначався Першим (1529 р.) і Другим (1566 р.) Литовськими статутами: повноліття для хлопців визнавалось у вісімнадцятирічному віці, дівчат – у п'ятнадцятирічному. За Третім Литовським статутом повнолітніми визнавались дівчата у тринадцять років.

За часів Гетьманщини Литовський статут забороняв укладати шлюби без згоди молодят. Як засвідчував О.Ніколаєв, «браки у них заключаються не иначе как по взаимной склонности, а не из расчетов родителей. Исключение – чрезвычайно редкие». Особливо ця традиція дотримувалась у народному середовищі. У своїй статті «Брачные договора у малороссов» Т.Осадчий

зазначав, що «крестьянин – малорос хорошо понимает результаты браков, заключенных на насилии».

У випадках, коли вирішальне слово при виборі нареченого залишалось все ж за батьками, не враховуючи думки самої нареченої, дівчата втікали з батьківського дому, позбавляючи себе батьківського благословення і спадщини. Недаремно виникло українське прислів'я: «Як силою колодязь копати, то воду з його не пий».

Знайомилися дівчата з хлопцями як правило на вечорницях, де зазвичай і вибирали собі шлюбного партнера. Сучасна дослідниця Ірина Ігнатенко зазначає, що в різних джерелах подається різна інформація про моральну поведінку дівчат і хлопців на вечорницях. Якщо практика спільної ночівлі на вечорницях була поширена на Чернігівщині, Слобожанщині, то на Правобережній Україні підтверджень тому не знайдено. У 1719 р. вийшов указ Київської консисторії, який забороняв вечорниці, бо там «дити, по ночам купами собираючися, неисповедимыя безчиния и мерзкия беззакония творят, справуючи себе игры, танцы и всякие пиятихи скверная...». В деяких джерелах зустрічаємо протилежну характеристику вечорницям: «особенно дурного влияния на нравственность досвидки не имеют», «случаи нарушения девичьей чести на вечерницах бывают редко», «товариство лягає в імпровізовану солом'яну постіль, постіль спільну, і серед сміху та жартів засинає невинним дитячим сном, а коли трапляються винятки, то це буває дуже рідко».

За звичаєвим правом шлюб, як законний перед громадою, визнавався за умови дотримання певних вимог: проведення змовин (угоди нареченого з родичами молодої); проведення заручин (підтвердження результатів змовин самими молодими); проведення весілля як остаточного весільного ритуалу. В переліку вимог відсутнє вінчання, бо у XVI і навіть XVII століттях, за твердженням Ореста Левицького, «в західно-руським праві панувала двоїстість у поглядах на умови слушного доконання шлюбу, що серед тодішнього суспільства, поруч з «вінчальними», існували й «не вінчальні» шлюби, і що всі родинні й правові відносини, які випливали з не вінчального шлюбу, признавались в тій же силі, як і наслідки церковного шлюбу».

Подібна «двоїстість поглядів» на вінчання склалась ще у X столітті, коли у християнському світі не існувало єдиної думки щодо необхідності церковного вінчання для визнання законності шлюбу. Так, якщо у Візантії за царя Лева VI Мудрого чи Філософа (886-919) вийшов закон про необхідність вінчання, то на Заході «довго ще тяглась про те велика суперечка поміж богословами, бо одні вчили, що шлюб мусить вважатись дійсним тільки тоді, коли його освячено в церкві (*profecio matimoni icclesia*), а інші тримались тієї думки, що шлюб повстає через одну згоду, чи призволення сторін (*consensus facit nuptias*), а через те повинно лічити його дійсним з того часу, коли сталася така згода, а не тоді, коли поблагословить її священник».

На Русі зразу після прийняття християнства вважалось, що вінчання є обов'язковим лише для князів та бояр, а для простого люду достатньо відзначити весілля «с плясанием и гудением и плесканием». На весілля мали

чималий вплив грецькі і римські весільні ритуали, які передалися на Русь не лише через релігійно-культурні, а й через торгові зв'язки.

Невінчані шлюби визнавалися законними не лише державним урядом, а й церквою. І хоча пізніше, за Литовським статутом, вінчання стало обов'язковим для визнання законності шлюбу, традиція невінчаних шлюбів все ж залишалась, про що свідчать чисельні скарги духовенства, наприклад: «.... многие люде Русь незаконно мешкають: жони поймуючи, не вінчаюся».

Церковні канони поступово ставали домінуючими, завдячуючи в тому числі і категоричним діям церкви. Наприклад, у історичних джерелах є згадка про накази Київського митрополита Ісає та Чернігівського архієпископа Колинського від 1634 року, в яких вказується про відлучення від церкви тих, хто перебуває у шлюбі невінчаним. Стимулом до вінчання стали також положення Литовського статуту, в яких вказувалась, що діти, народжені у невінчаному шлюбі, мають менші права на спадщину, ніж народжені у вінчаному шлюбі. Та все ж звичаєве право було наскільки тривким, що церковне освячення шлюбу входило в побут аж до ХІХ ст., залишаючись при цьому у тісному поєднанні з традиційними звичаями та обрядами.

Слід зазначити, що даючи характеристику невінчаним шлюбам не можна говорити про розпусту людей того часу. Було б абсолютно неправильним аналізувати традиції сімейних стосунків ХVІ –ХVІІ ст. з точки зору сучасності. Адже у церкви і громади того історичного періоду існували різні погляди на шлюб. Церква розглядала шлюб як таїнство і законною формою його вважала вінчання. А в народній свідомості ще залишалось прадавнє звичаєве право, яке базувалось на віковичних традиціях, за яким шлюб є вільна угода між чоловіком і жінкою «по совісті».

Зауважимо, що у протестантській церкві вінчання стало умовою законного шлюбу лише у ХVІІ ст. Причому Мартин Лютер у своєму трактаті «Про подружнє життя» (1522 р.) не виключав навіть «двоєженства». Наприклад, з його дозволу Філіпп І (ландграф Гессенський) мав двох дружин одночасно.

В українському середовищі шлюб вважався далеко не особистою справою. На нього великий вплив мали родичі, сусіди. Якщо майбутнє подружжя не брало церковного шлюбу, то щоб не було «неслави» для них серед людей, вони обов'язково запрошували свідків і у їх присутності оголошували про намір взяти шлюб «по совісті». Починаючи з ХVІІ ст. шлюбна угода оформлялася письмово.

За звичаєвим правом великою ганьбою вважалось, як би молоді, повінчавшись, жили разом, не відбувши весілля. У той час була дуже поширена практика, коли весілля проводилось не в один день з вінчанням, а через певний період, навіть через декілька років. Марія Грінченко наводить приклад вінчання Катерини Стрибелівни з Яном Ярмолинським (на жаль дата не вказана), яке було проведене за участі митрополита Петра Могили. Відомо, що мати нареченого, Раїна, своїм коштом побудувала Підгаєцький монастир). Весілля після вінчання не відзначали, а підписали лише шлюбну угоду, так звану «шлюбну інтерцизу», в якій зазначалось, що весілля відбудеться через

два з половиною роки. Интерциза, яку як свідок підписав і Петро Могила, засвідчувала, що той, хто відмовиться від одруження, «заплатить умовлену грошову заруку та ще заплатить за «шкоди і наклад». Шлюбна угода дозволяла молодим, у разі скасування весілля як остаточного етапу одруження, шукати нової пари, «бо хоч їх і вінчано та весілля не було». За звичаєвим правом хлопець після вінчання відносився до дівчини як до нареченої, яка залишалась мешкати у своїх батьків, продовжувала ходити простоволосою, на що заміжня жінка вже не мала права.

У 1774 році Священний Синод видав указ, за яким молодята після вінчання повинні були вважати себе законним подружжям і жити разом. Та в народному середовищі рішення Синоду часто не виконувалось, про що свідчить, наприклад, наказ архієрея Новгородського і Глухівського Іларіона 1789 року, в якому зауважувалось, що: «священнослужители, по обвенчании брачившихся лиц распускают в разные дома, кои в оных до называемого по их обычаю брачного «весілля» живут по несколько лет, а некоторые из них после одного таинства и к вечному между собою разлучению поступают» [3,

Вінчання, як правило, проводились восени від Покрови (14 жовтня) і до Пилипівського посту (28 листопада), або взимку від Хрещення (19 січня) до Масниці. Але деякі записи в урядових книгах свідчать про проведення вінчання також і в період посту. Наприклад, М. Грінчеко вказує, що Петро Могила проводив вінчання у пилипівський піст. А М.Костомарову вдалося знайти в урядовій книзі запис про проведення вінчання на Чернігівщині у Петрівський піст (1676 р.). Зокрема, вказується, що священник, повінчавши Ганну Кусівну і козака Малявці-Многопіняжному, наказав нареченій повертатись додому, оскільки наречений у день вінчання відправлявся в похід. Весілля вирішили провести після повернення козака з походу.

Стосовно майнових прав, то за звичаєвим правом дружина вважалася вільною господинею свого добра. Вона вільно володіла своїм приданим і віном (самостійно могла його продати, дарувати, передати церкві), як за життя чоловіка так і після його смерті. Пояснюючи значення слова «віно», зауважимо, що в різні часи воно дещо різнилося. Наприклад, коли у 988 році князь Володимир брав шлюб з грецькою князівною, віно фактично було викупом нареченої, який надавався її батькам. Дещо пізніше віно надавалося самій молодій «...щоб zostавшись удовою, мала вона з чого жити». З XVII ст. батько молоді і наречений вписували в урядові актові книги так звані «змовний лист», де вказували який посаг (придане) батько давав дочці і яке віно давав наречений. Тепер віно означало обдарування молоді молодим, яке сумарно становило подвійну вартість приданого.

Приймаючи прізвище чоловіка, жінка залишала за собою право підписувати важливі документи своїм родовим, батьківським прізвищем. Заміжні жінки мали навіть свою окрему печатку, яку використовували при вирішенні тих чи інших майнових прав. При вирішенні важливих майнових сімейних питань обов'язково враховувалась думка дружини. Підтвердженням цьому є записи в урядових книгах XVI–XVII ст., де вказувалось, що при

продажу свого маєтку чоловік робив це неодмінно «порадившись з малжонкою своєю милою». Є багато свідчень т. з. «записів доживотних» про те, як чоловік дбав про жінку, щоб вона і після його смерті не зазнала матеріальних утисків від дітей та інших родичів. «Доживотний запис» дозволяв дружині розпоряджатися майном чоловіка до її смерті.

І зовсім рідко в урядових книгах трапляються записи, які б свідчили про приниження жінок чоловіками. Марія Грінченко наводить лише один запис, що засвідчував знущання князя Андрія Курбського над своєю дружиною княжною Гольшанською, котрий її бив, закривав в льох, відбирав її майно. Про цей випадок дослідниця згадує як про виключення, пояснюючи, що князь Анрій Курбатський «був на Україні зайда. Він одружився з Московщини.... звикши до іншого ладу в семейному житті».

Продовжуючи порівняння, зазначимо, що в Гетьманщині жінки не відповідали за злочини чоловіків, навіть за державну зраду. Звичайно, якщо жінка не брала участі у злочині чоловіка. У жінки не конфісковували майна «записаного на неї». Тоді як у Московській державі у той період за борги видавали «мужей с женами, а жен с мужьями».

Оскільки українське суспільство з давніх давен відрізнялося особливим незалежним статусом жінки, то досить поширеним було сватання дівчини парубка. Французький дослідник і картограф Гійом Левассер де Боплан у 1651 р. видав книгу «Опис України», яка викликала величезний інтерес у Європі, свідченням чого є переклад даної книги англійською (1704 р.), німецькою (1780 р.), польською (1822 р.) та російською (1832 р.). В цій книзі, зокрема, Боплан опису звичай, коли українська дівчина приходила до батьків хлопця, який їй подобався, із проханням дати згоду на шлюб із їх сином. Як правило, батьки хлопця ніколи не відмовляли дівчині, боячись накликати на себе образу родичів дівчини. Такий звичай зберігався аж до кінця XIX ст. Підтвердженням поширення цього звичаю у різних регіонах України є слова народної пісні, яка побутувала на Во «Сама рова викопала,

Сама висипала, Сама хлопця полюбила, Сама висватала»

У «Описі України» Боплан також наводить приклад іншого подружнього звичаю – викрадення майбутньої нареченої. Причому, якщо викрадена дівчина давала згоду вийти за «викрадача» заміж, то хлопець, навіть і передумавши одружуватись, уже не мав права відмовитись від дівчини «не втративши голови». Ось так звичаєве права захищало права дівчини.

Ще одним підтвердженням надання особливих прав жінкам за тих часів була традиція, за якої дівчина могла визволити від страти злочинця, взявши з ним шлюб. На знак свого вибору вона накидала на голову засудженого свою хустку. Останній міг або дати згоду на шлюб і в такому випадку звільнявся від покарання, або відмовитися від шлюбу і йшов на страту. Відомі чотири таких випадки. Про два з них, коли парубок погодився на одруження зі своєю рятувальницею, знайдені записи в урядових книгах. Зокрема, згадується про Януша Кобринця, проживаючого у містечку Олиці, засудженого до страти за вбивство свого товариша. Судді звільнили підсудного від смертного вироку,

зобов'язавши його зразу ж після суду вінчатися з дівчиною, яка заявила на суді про намір вийти заміж за вбивцю [3,24]. Враховуючи, що далеко не всі урядові книги були збережені, можна припустити, що подібних випадків насправді могло бути більше.

За народними переказами згадуються також два випадки, коли парубок замість шлюбу вибрав смерть. Зокрема, в м. Самарі (Новомосковськ) ніби назустріч козаку, котрого вели на страту, вийшла дівчина, з закритим хусткою обличчям і промовила: «Не тратьте козака, я хочу його пошлюбити». Та коли козак попросив дівчину показати йому своє обличчя, вибрав собі шибеницю. Про подібний випадок відмови ходять легенди і про козака з містечка Крупці Дубенського повіту, що на Волині. Але документальні підтвердження відмов парубків-злочинців від шлюбу заради врятування життя відсутні.

Цікавим є питання про те, за яких умов церква дозволяла розлучення. Треба зазначити, що духовенство несхвально ставилося до розлучень із метою повторно шлюбу. Найбільше церковних розлучень дозволялось із причини смерті одного з подружжя. Але, якщо на лівобережній Україні духовенство не дозволяло одружуватись більше трьох разів, то, наприклад, на Волині, шлюб брали навіть п'ять разів і «духовенство проти цього не виступало».

Причому за Магдебурзьким правом однакові права надавались що чоловікам що жінкам: «вільно кожному женитися стільки разів, скільки схоче, поки без жінки зоставатися не може, чи не хоче, хоч би жінка у нього вмерла вже три або чотири: так само й жінці по смерті чоловіків їй вільно йти заміж ізнову». За звичаєвим правом одружуватись наступний раз дозволялось не раніше як через шість місяців після втрати чоловіка чи дружини.

Серед інших причин дозволу на розлучення – подружня зрада. Також церква дозволяла розлучення у випадку безплідності одного із членів подружньої пари та відсутності чоловіка чи дружини понад п'ять років. Однією з причин для розірвання шлюбу могла бути зміна віросповідання.

Хоча траплялись випадки, коли священнослужителі, порушуючи церковні канони, дотримувались у питаннях розлучення не «церковних установ, а звичаїв громадських». Наприклад, у 1570 році київський митрополит Іона розлучив луцького суддю Гаврила Бокія, а у 1578 р. архієрей дав розлучення князеві Курбському лише через «незлагідне» подружнє життя.

За Литовськими статутами розлучення відносилось до компетенції духівництва, та на практиці шлюби як укладалися так і розривалися часто без участі церковних служителів включно до другої половини XVI ст. просто у присутності родичів, де чоловік і жінка заявляли про намір розлучитись. Тобто розлучення можливі були за згоди обох сторін. У такому випадку чоловік і жінка, порадившись із своїми родичами та приятелями давали один одному «розлучні листи», які підписували свідки. Розлучні листи подавались для запису в урядові книги. Податок, у розмірі трьох гривнів, сплачував той, хто ініціював розлучення. За звичаєвим правом жінка, повертаючись до батьківської хати, своє придане забирала з собою, а віно залишала за чоловіком. Якщо ж розлучення відбувалось із залученням церкви, то майнові питання

вирішувались церквою. При визнанні церквою вини жінки у розірванні шлюбу, жінка втрачала своє придане. Якщо ж винним визнавався чоловік, придане залишалось за жінкою.

З якого часу був запроваджений даний порядок проведення розлучення невідомо, є лише свідчення, що «року 1438 на вселенському соборі говорено було про наших предків, що вони зневажають церковний шлюб своїми «розлуками». Церковний уряд скрізь неприхильно ставився до того, щоб подружжя розлучалися; але в нас він милості вищий був і не вимагав, щоб люде жили вдвох, коли їм це тяжко було». У найдавнішому розлучному листі у Луцькій актовій книзі за 1564 рік. Запис засвідчував, що Марія Борзобогатівна-Красенського «...одно добровольне в умислі а зуполнім здоров'ї будучи, а не хочачи більшого зайстя і розниц межи нами множити, - я од сього часу і на потомнії часи малжонка свого, котрого я з ним по всі часи міла, од себе од малженства вольних чиню: я од нього вольна, а він од мене». У розлучному листі Федори Головинської з Луцької актової книги, датованому 1594 роком, запис засвідчує, що вона надає своєму чоловікові можливість одружитися з іншою, оскільки через стан свого здоров'я не може жити подружнім життям. В знак вдячності за підтримку її під час хвороби, переписує на чоловіка майно та гроші. Особливо вразив О. Левицького розлучний лист однієї жінки, прізвища якої, на жаль, дослідник не вказує. Лист пронизаний теплим почуттям : «Нехай здоров з другою жениться, і нехай його Бог благословить з другою іншим пожиттям в малженстві, нежли зо мною».

Звичаї, які стосувались вільних розлучень у XVI - XVII ст. «давали миролюбний вихід» у сімейних протиріччях і проблемах, чого не скажеш про XVIII ст. В урядових книгах XVIII ст. зникають розлучні листи, зате з'являються записи зовсім іншого характеру : як чоловік замучує жінку до смерті; дівчина втікає з дому, бо її змушують виходити заміж за нелюба; чоловік виганяє жінку, відібравши в неї все майно; жінка у відчаї отрує свого чоловіка і ін.

І було б абсолютною помилкою вважати, що, маючи право на вільне розлучення, одружені тоді «міняли шлюби мов одєжину і зривали її легковажно». Адже за три століття в урядових книгах дослідниками було виявлено всього лише «кільканадцять» подібних справ. Право дозволу на вільне розлучення у XVI - XVII ст. не шкодило моралі тогочасного суспільства, а навпаки захищало жінку від принижень та фізичного насильства з боку чоловіка, забезпечувало захист як моральних та і майнових її прав.

Отже, звичаєве право, передаючи моральний досвід поколінь, як невід'ємну складову національної культури, мало вирішальний вплив на шлюбні традиції українців включно до кінця XVII століття. За звичаєвим правом моральні норми поведінки подружжя визнавала сама громада. Духовенство та влада часто не категорично втручалися в життя сім'ї, вважаючи, що «чоловік та жінка найкращі судді своєму життю». У наступні століття сімейні звичаї та обряди, зберігаючи традиції дохристиянської доби, стали тісно переплітатися з християнськими. На жаль наступні століття,

порівняно з періодом Гетьманської доби, стануть для жінки справжньою неволею.

3. Формування гендерної ідентичності.

Поняття гендеру як соціально-психологічної статі людини визначається принаймні двома сферами детермінант:

- соціальними (сукупністю соціальних очікувань щодо гендерних ролей, норм і стереотипів)
- особистісними (уявленням людини про те, ким вона є).

Друга дуже тісно пов'язана з поняттям *ідентичності*.

Ідентичність - образ "Я", усвідомлення власної індивідуальності та неповторності індивідуальних фізичних і психологічних рис.

Рольова ідентичність - це ідентичність, зумовлена соціальними ролями, тобто культурно прийнятними соціальними очікуваннями до відповідних видів поведінки, характерних для певних соціальних позицій.

Американський соціолог Ч. Гордон, який розглядає рольову ідентичність як важливий складник Я-концепції особистості, виділяє п'ять її видів:

- 1) статеву ідентичність – ідентифікація людини як чоловіка або жінки;
- 2) етнічну ідентичність – ідентифікація людини як члена расової, релігійної, національної спільнот або мовної групи, субкультури чи іншої соціальної структури;
- 3) ідентичності членства, базованої на зв'язку людини з організаційним життям суспільства завдяки всім формам групового членства (формального чи неофіційного);
- 4) політичну ідентичність, що походить від типових патернів відношення людини до конкуренції, влади і прийняття рішення;
- 5) професійну ідентичність, тобто систему рольових ідентичностей щодо роботи, як у домашньому господарстві, так і поза ним [27, с. 407].

Історія культури виробила багато моделей і взірців статевої поведінки. Інформацію про них дитина починає одержувати змалку, формуючи на підґрунті статевої ідентичності те, що ми називаємо *гендером*. Треба розрізняти поняття "*статева ідентичність*" та "*гендерна ідентичність*". Якщо статева ідентичність -це переважно усвідомлення себе представником тієї чи іншої статі, то *гендерна* полягає в переживанні своєї відповідності *гендерним ролям*, тобто сукупностям суспільних норм і стереотипів поведінки, характерних для представників певної статі (або таким, що приписуються представникам певної статі суспільно-історичною чи соціокультурною ситуацією).

4. Гендерні ролі, стереотипи та гендерна соціалізація.

Людина може мати певну чітко визначену статеву ідентичність і водночас мати труднощі з гендерною ідентичністю, переживати невідповідність гендерним ролям і стереотипам, відчувати нереалізованість себе як чоловіка чи жінки, невідповідність жіночому чи чоловічому ідеалам.

Оскільки гендерні ролі й стереотипи - це продукт суспільної історії, який містить соціокультурні особливості та традиції, що часом не мають нічого

спільного з природою статі, то гендерна ідентичність залежить здебільшого від соціальних (історичних і географічних) чинників, а не від біологічної природи людини. З позицій трансакційного аналізу Е. Берна гендерна ідентичність визначається *життєвим сценарієм* людини.

Згідно з теорією життєвих сценаріїв протягом життя людини здійснюється статево-рольове програмування чоловіків і жінок, тобто процес формування статевої та гендерної життєвої ролі особистості. Одними з основних елементів життєвого сценарію людини є сценарні заборони й директиви, які забороняють одні форми активності і приписують інші. Людина слідує цим заборонам і директивам, значна частина яких відповідає моделям гендерних ролей, не усвідомлюючи цього впливу.

У процесі такої гендерної соціалізації здійснюється певна деформація розвитку особистості, оскільки одні сторони особистості (що відповідають гендерним стереотипам) заохочуються й підсилюються, а інші (що таким стереотипам суперечать) - навпаки, забороняються та затримуються в розвитку. Починаючи з раннього дитинства дівчаток і хлопчиків примушують діяти за певним сценарієм, що пов'язано не лише з розвитком відповідних фемінних чи маскуліних рис, а й з життєвими виборами. Згідно з ними чоловіки й жінки обирають форми життєвого шляху, що відповідають гендерним стереотипам, а не особистісним потенціям, покликанню тощо.

Гендерно-рольова поведінка людини має свою історію. Гендерні ролі не виникають одразу з народженням дитини, вони розвиваються залежно від багатьох умов і чинників протягом людського життя. Цей розвиток має свої закономірності та суперечності. *Гендерно-рольова соціалізація* - це засвоєння людиною гендерних ролей, суспільних очікувань щодо цих ролей, а також гендерний розвиток особистості, тобто формування психологічних характеристик, які відповідають гендерним ролям.

Від самого народження дитина потрапляє в соціальне оточення, яке задає безліч стереотипів гендерно-рольової поведінки. Змалку дитина чує від своїх батьків, вихователів: "Це не гарно, це не личить дівчинці (хлопчикові)"; "Не плач, хлопчики не плачуть!"; "Не бийся, дівчатка так не поведуться!".

Якщо реальна поведінка не збігається з нормативами, то суспільство здійснює певний тиск на свідомість людини, використовує певні санкції. В сучасному суспільстві подібні санкції носять переважно психологічний характер: осуд, негативні оцінки тощо. Як результат - людина переживає почуття провини, сором, внутрішні чи зовнішні рольові конфлікти.

Процеси гендерно-рольової соціалізації чоловіків і жінок мають багато відмінностей. Для жінки, згідно з історично сформованими патріархальними стереотипами, які, попри суспільний прогрес, ще трапляються, переважає орієнтація на сім'ю та сімейні цінності, ведення домашнього господарства тощо. Для чоловіка, згідно з тими ж стереотипами, нормативно бажаною є більша активність поза межами сім'ї: професійна діяльність, суспільна активність. Недаремно існує приказка, що "для жінки сім'я - це друга робота, а для чоловіка робота - це друга сім'я". Отож дівчатка часто виростають із

переконанням, що вони не зможуть бути такими ж цінними працівниками в професійній сфері, як чоловіки, що впливає на самооцінку і певною мірою "виправдовує" той факт, що серед жінок дуже мало лідерських ролей (тим менше, чим вищий статус такої ролі). Хлопчик у процесі гендерного розвитку стикається з численними проблемами, насамперед пов'язаними з визнанням в оточенні однолітків, з лідерством, суперництвом тощо. Якщо для дівчинки проблема лідерства полягає в тому, що вона, з погляду суспільних стереотипів, не повинна до нього прагнути, то для хлопчика - навпаки. Суспільна думка змушує хлопчика вважати лідерство невіддільною цінністю свого буття.

Чоловік, не реалізований у сфері лідерства, тією ж громадською думкою вважається менш компетентним, ніж чоловік з високим соціальним статусом, інколи - навіть невдахою. Особливі вимоги висуваються до чоловіка в сфері інтимних стосунків, наприклад, завжди мати потенцію (для порівняння - жінка таких проблем практично не має). Як результат усіх перерахованих проблем - безліч стресових ситуацій, у які потрапляє чоловік, внутрішні конфлікти, неврози, проблеми зі здоров'ям тощо.

Невідповідність суспільним нормам, що висуваються до гендерних ролей, та відповідним цінностям створює численні суперечності між Гендерними ролями людини, її Гендерною ідентичністю та соціальними очікуваннями до стандартів гендерних ролей. Такі суперечності проявляються як різноманітні *гендерно-рольові конфлікти особистості*.

Гендерно-рольовий конфлікт найчастіше відбувається як суперечність між суспільними стереотипами гендерної ролі (традиційними уявленнями) і реальними потребами людини. Наприклад, є стереотип, згідно з яким чоловіки повинні проявляти невисоку емоційність і самі справлятися з власними емоційними проблемами. Якщо чоловік слідує стереотипу, в нього виникає внутрішній Гендерно-рольовий конфлікт, вступаючи в суперечності з власними потребами в емоційних проявах і психологічній підтримці; якщо поведінка чоловіка йде всупереч стереотипам, він ризикує ув'язатися в зовнішній гендерно-рольовий конфлікт з найближчим оточенням, яке може вважати його недостатньо мужнім. Відчуваючи на собі тиск цього та інших стереотипів, чоловік постійно перебуває в стані гендерно-рольового стресу.

Типовими для чоловіка способами реагування на депресію є ігнорування проблеми й алкоголь. Це є, наприклад, однією з причин того, що на сеанси психотерапевтів і в терапевтичні групи приходять в 5 разів менше чоловіків, ніж жінок (приблизно такі ж цифри наводяться майже у всіх зарубіжних дослідженнях). Водночас реальна потреба в психологічній допомозі в чоловіків не менша, ніж у жінок, про що свідчить, наприклад, високий відсоток самогубств серед чоловіків, коротша, ніж у жінок, тривалість життя, значний процент саме чоловіків серед пацієнтів психіатричного стаціонару тощо.

Дослідник гендерно-рольового конфлікту О'Ніл вважає однією з найістотніших характеристик чоловічих гендерних ролей "страх фемінності", який проявляється в гомофобії (страхові проявляти форми поведінки, властиві

гомосексуалістам), обмеженні емоційності й інших проявах гендерних стереотипів.

На тендерний розвиток і тендерну самореалізацію істотно впливають власні тендерні стереотипи та цінності батьків, їхні життєві сценарії, характер стосунків у подружжі та між батьками й дітьми. Сім'я - це горнило формування Гендеру. Від того, яка система тендерних стосунків склалася в сім'ї, які тендерні стереотипи панують у системі її уявлень про чоловічі та жіночі функції й ролі, залежить формування гендерних ролей дітей, розвиток їхньої гендерної ідентичності.

Рольові девіації можна проілюструвати прикладами так званої інверсії статевих і гендерних ролей, тобто зміною компонентів чоловічих та жіночих ролей на протилежні, заміною одних іншими - повною (транссексуалізм) і частковою (гомосексуалізм і трансвестизм). Гомосексуалізм вважається одним з найпоширеніших випадків таких девіацій. Він проявляється як інверсія спрямованості статевих почуттів, зміна об'єкта цих почуттів (замість представника протилежної статі об'єктом почуття стає людина тієї ж самої статі). Гомосексуалізм, як правило, не призводить до глибинних змін статевої ідентичності, тобто чоловіки продовжують усвідомлювати себе чоловіками, а жінки - жінками.

Проте це вважається відхиленням від традиційних статево-рольових норм, хоча в цьому питанні немає цілковитої одностайності, є думки, згідно з якими гомосексуалізм слід вважати варіантом норми. Сучасна наука ще не знайшла пояснення природи й походження гомосексуалізму. Існують думки, що, крім глибинних психологічних причин, є соціальні та соціально-психологічні, наприклад, хронічні конфлікти з особами протилежної статі, труднощі гендерної самореалізації, розчарування в коханні, зрада, а інколи навіть приклад однолітків, своєрідна форма соціального протесту проти стереотипів суспільства, навіть мода. Існують гіпотези про те, що на виникнення гомосексуалізму може впливати ранній сексуальний досвід, наприклад, якщо хлопчик зазнав сексуального насилля з боку дорослого чоловіка.

Трансвестизм і транссексуалізм - це такі види гендерно-рольових дисгармоній, які безпосередньо стосуються зміни статевої та гендерної ідентичності. Вони не обов'язково пов'язані з функціональними й органічними розладами статевої сфери. *Трансвестизм* - це легша форма порушення гендерної ідентичності, що проявляється в *прагненні грати роль протилежної статі, потребі перевдягатися, використовувати ім'я та запозичувати інші рольові атрибути протилежної статі*, хоча це не супроводжується повним усвідомленням себе особою іншої статі.

Транссексуалізм - це повне усвідомлення себе представником протилежної статі. Його вважають однією з найсерйозніших статево-рольових девіацій. Навіть якщо в людини немає ніяких біологічних змін (тобто з біологічного боку людина є цілком здоровою жінкою чи чоловіком), така інверсія статевої ідентичності дає підстави для хірургічної зміни біологічної статі. Статева ідентичність, яка належить до суто психологічної сфери, вважається

важливішою, ніж біологічна стать, і людина свідомо йде на операцію, навіть ціною втрати можливості мати в майбутньому власних дітей.

Риси, що асоціюються з чоловіками

Агресивний
Активний
Брутальний
Відважний
Владний

Самовпевнений
Нестерпний
Суворий
Нестримний
Прагне задоволення

Зарозумілий
Здібний
Безпринципний
Дотепний
Авантюристичний

Педантичний
Прогресивний
Швидкий
Раціональний
Реалістичний

Врівноважений
Впертий
Цинічний
Витривалий
Гамірливий

Нерозважливий
Спритний
Непохитний
Сильний
Серйозний

Підприємливий
Енергійний
Жорстокий
Жартівливий
Незалежний
Індивідуалістичний

Тямущий
Хвалькуватий
Самовдоволений
Рішучий
Скупий
Незворушний

Ініціативний
з широкими інтересами

Непокірний
Неприятний

Винахідливий

Схильний до з розвиненою ризику уявою

Риси, що асоціюються з жінками

Нещира
Ніжна
Вразлива
Забобонна
Обережна

Співчутлива
Скромна
Дратівлива
Терпляча
Приємна

Непостійна
Чарівна
Плаксива
Хитра
Збентежена

Манірна
Жалібна до себе
Вразлива
Сентиментальна
Сексуальна

Допитлива
Залежна
Мрійлива
Емоційна
Збудлива

Сором'язлива
Чуйна
Витончена
Покірна
Схильна до навіювання

Прискіплива
Боязка
Ненадійна
Нерозумна
Поблажлива
Легковажна

Балакуча
Несмілива
Образлива
Нечестолюбна
Нерозсудлива
Непостійна

Метушлива
М'яка

М'якосерда
Слабка

Схвицьована

Отже, для жінок найтипівіші форми гендерно-рольового конфлікту пов'язані з суспільними стереотипами про менші, ніж у чоловіків, професійні можливості, про нижчі лідерські здібності жінки, що створює для них значні труднощі професійної самореалізації. Ще одним стереотипом, що заважає жіночій самореалізації, є стереотип про те, що домашнім господарством повинна займатись переважно жінка. Слідуючи цим стереотипам, жінки часто мають подвійне навантаження, одночасно працюючи, ведучи домашнє господарство та виховучи дітей. Як результат - в них виникають серйозні суперечності у виконанні професійних і сімейних ролей, вони потрапляють у ситуації рольового конфлікту та рольового перевантаження.

5. Гендерні особливості професійної діяльності поліцейського

Світовий досвід свідчить, що ширше залучення жінок до роботи в органах правопорядку є ключем до істотного скорочення насилля зі сторони цих органів по відношенню до громадян. Правоохоронець-чоловік часто бачить свою роботу як "владний контроль", у той час як жінка – як "громадську службу" (public service).

Переваги роботи жінок в поліції для суспільства :

- жінки менш схильні безпідставно застосовувати силові методи та перевищувати застосування сили;
- мають також самі професійні компетенції, які їх колеги-чоловіки;
- більш схильні застосовувати стиль патрулювання, спрямований на задоволення потреб громади;
- мають більше можливостей та більш налаштовані на подолання насилля проти жінок і домашнього насилля;
- залучення жінок-поліцейських до роботи у поліцейських департаментах впливає на зниження рівня гендерної дискримінації всередині установ та гендерних упереджень серед співробітників.

Із близько 13 тис. патрульних поліцейських в Україні 2,5 тисяч є жінками, причому значна їх кількість патрулює вулиці разом із чоловіками. Якщо раніше більшість чоловіків поліцейських скептично ставились до жінок-патрульних, то сьогодні визнають, *що жінка є не менш ефективною у роботі, а у деяких ситуаціях – і більш ефективною*".

В українському безпековому секторі, попри розуміння переваг залучення жінок до різноманітних аспектів правоохоронної діяльності, існують стереотипи щодо жінки-керівника. Жінці у подібних структурах потрібно докласти набагато більше зусиль, щоб зробити кар'єру. Наприклад, незважаючи на близько 30 тис. співробітників СБУ, 25% з них є жінками (точну кількість керівництво відмовляється розголошувати), які у переважній більшості працюють або на незначних посадах, або у якості обслуговуючого персоналу.

Вирішувати проблеми гендерної нерівності і дискримінації необхідно на рівні законодавства, використовуючи досвід, накопичений міжнародними інституціями. У багатьох країнах світу вже існують посади міністрів, або заступників прем'єрів з питань недискримінації, у тому числі – гендерної. Це говорить про те, що до вирішення цих питань існує інституційний підхід. *І*

Отже, головним у вирішенні гендерних проблем, зокрема реалізації жінок у традиційно "чоловічих" професіях, є оприлюднення існуючих проблем, залучення до їх вирішення експертне середовище, політиків, представників громадянського суспільства тощо.